

فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران
بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه‌السلام)

سَطرِ مستور: تاریخ و سبک شناسی کوفی شرقی

مهدی صحراگرد

۱۳۹۹

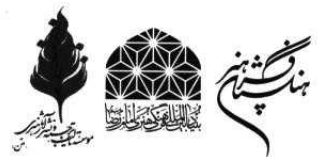

هنر کوفی شرقی

سرشناسه: صحراگرد، مهدی ۱۳۶۱
عنوان و نام پدیدآور: سطر مستور: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی / مهدی صحراگرد؛ [برای] فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران،
بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه‌السلام).
مشخصات نشر: مشهد: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع)، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری: ۴۰۸ ص: نمونه (رنگی): ۲۹×۲۲ س.م.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۳۸۵۰-۴

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا
عنوان دیگر: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی
ص.ع. به انگلیسی: Mahdi Sahragard. The Script in Veil: The History and Stylistics of Eastern Kufic Script
موضوع: خط کوفی - تاریخ
موضوع: History -- Cufic -- Writing
موضوع: خوشنویسی اسلامی - ایران - تاریخ
موضوع: History -- Iran -- Islamic calligraphy
شناسه افزوده: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه‌السلام)
شناسه افزوده: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران
رده بندی کنگره: NK۳۶۳۳
رده بندی دیویی: ۷۴۵/۶۱۹۹۲۷
شماره کتابشناسی ملی: ۷۳۳۵۴۳۹

www.ketab.ir

سطر مستور: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی

نویسنده: مهدی صحراگرد (عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد)

گرافیک: مرجان جلالی

نمونه خوانی: مهدی موحد

ناشر: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران (مؤسسه تالیف، ترجمه، و نشر آثار هنری (متن))

و بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا علیه‌السلام

لیتوگرافی و چاپ: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۳۸۵۰-۴

کلیه حقوق مادی و معنوی برای ناشران محفوظ است.

www.honar.ac.ir
www.shamstoos.ir

۱۰	پیش‌گفتار	۶۹	زیرگروه «ب-۱»: سبک اصفهانی
۱۳	مقدمه	۷۲	گروه «ج»: سبک‌های خراسانی
۲۱	درآمد	۷۲	زیرگروه «ج-۱»: سبک غزنوی (نیشابور، غزنه و بست)
۲۱	الف. طبقه‌بندی سبک‌های کتابت سده‌های نخست	۷۳	زیرگروه‌های «ج-۲» تا «ج-۷»
	در تحقیقات پیشین	۷۷	گروه «د»: سبک‌های ریزاندام
۲۸	ب. مسئله نام‌گذاری	۷۹	گروه «ه»: سبک‌های بینابین
۳۳	طبقه‌بندی اقلام مسطح	۸۱	گروه «و»
۳۳	الف. قلم‌های حجازی	۸۲	گروه «ز»
۴۰	ب. قلم کوفی و ادوار آن	۸۳	گروه «ح»
۴۷	ج. کوفی شرقی	۸۴	گروه «ط»
۴۷	سجایای کلی	۸۴	گروه «ی»
۴۸	پیدایش	۸۵	گروه «ک»: سبک تزیینی
۵۵	پالایش و تثبیت	۸۶	گروه «ل»: سبک بازگشت
۵۷	شکل‌گیری سبک‌های منطقه‌ای	۸۸	تذهیب
۵۹	سبک‌شناسی کوفی شرقی	۸۸	الف. پیدایش
۵۹	الف. درآمد	۹۱	ب. تذهیب در قرآن‌های کوفی نخستین
۶۰	ب. ماهیت آثار	۹۲	الواح آغاز و پایان
۶۲	ج. مولفه‌های طبقه‌بندی در گروه‌بندی آثار	۹۵	سرسوره و ابرک
۶۶	د. گروه‌های کوفی شرقی	۱۰۱	ج. تذهیب در قرآن‌های کوفی شرقی
۶۷	گروه «آ»: سبک متقدم	۱۰۲	الواح آغاز و پایان
۶۹	گروه «ب»	۱۰۵	سرسوره و ابرک

آثار دیگر زیرگروه «د-۱»	۳۰۰	نشان‌ها	۱۰۹
زیرگروه «د-۲»: سبک رازی ۱	۳۰۵	تقسیم‌بندی متن قرآن	۱۱۰
زیرگروه «د-۳»: سبک رازی ۲	۳۱۰	وراقان، کاتبان، و مذهب‌بان	۱۱۲
زیرگروه «د-۴»	۳۱۳	آثار	۱۱۹
گروه «ه»: سبک‌های بینابین	۳۱۷	گروه «آ»: سبک متقدم	۱۱۹
زیرگروه «ه-۱»	۳۱۷	گروه «ب»	۱۲۸
زیرگروه «ه-۲»	۳۳۳	زیرگروه «ب-۱»	۱۲۸
زیرگروه «ه-۳»	۳۳۶	زیرگروه «ب-۲»	۱۵۰
زیرگروه «ه-۴»	۳۴۰	زیرگروه «ب-۳»	۱۵۶
زیرگروه «ه-۵»	۳۴۱	آثار دیگر گروه «ب»	۱۵۸
زیرگروه «ه-۶»	۳۴۶	گروه «ج»: سبک‌های خراسانی	۱۶۲
گروه «و»	۳۵۶	زیرگروه «ج-۱»: سبک غزنوی	۱۶۲
گروه «ز»: شکسته ری	۳۵۹	آثار دیگر زیرگروه «ج-۱»	۲۴۶
گروه «ح»	۳۶۲	زیرگروه «ج-۲»	۲۵۳
زیرگروه «ح-۱»	۳۶۲	زیرگروه «ج-۳»	۲۶۲
زیرگروه «ح-۲»	۳۶۴	زیرگروه «ج-۴»	۲۷۳
گروه «ط»	۳۶۶	زیرگروه «ج-۵»	۲۷۶
گروه «ی»	۳۶۸	زیرگروه «ج-۶»	۲۷۷
گروه «ک»	۳۷۰	زیرگروه «ج-۷»	۲۷۹
کتاب‌نامه	۳۷۸	گروه «د»: سبک‌های ریزاندام	۲۸۴
نمایه	۳۸۳	زیرگروه «د-۱»: سبک طبری	۲۸۴

پیشگفتار

رونق و بالندگی خطاطی در جهان اسلام حاصل عوامل مادی و معنوی بسیاری است که یکی از مهم‌ترین آنها، اهمیت و حرمت متون و محتوای آنهاست. قالب و صورت خطوط اسلامی چنان با مضامین و حیانی و باورها و عواطف مذهبی مسلمانان تناسب و تناظر یافته است که آثار خطاطی اسلامی با سایر مضامین نیز نوعی شرافت و تعالی را تداعی می‌نماید.

در مطالعه سنت خوشنویسی جهان اسلام از منظری بیرونی، خواه آن را هنری فرمالسیتی، قراردادی و حتی تزئینی بپنداریم و خواه از چشم اندازی معنوی آن را امری نمادین و رمزی، متناظر با حقایق متعالی عالم غیب بدانیم که از عالم بالا بر جان هنرمند مستعد فروز آمده است، توجه به این معنا کانون اهمیت است که در میان مسلمانان و حتی برخی غیر مسلمانان، این خطوط تداعی‌گر و یادآور مفاهیمی قدسی و سنتی معنوی است. در واقع خطاطی صرفاً پاره‌ای سبک‌ها و فنون نگارش متون نیست بلکه سنت‌های بیانی خاصی است که در دوره‌ها و مکان‌های مختلف متأثر از شرایط پیرامونی کاتبان و خطاطان شکل گرفته‌اند؛ سنت‌هایی که متناظر با باورهای مذهبی و عقاید کلامی و شرایط سیاسی و اقتصادی و فرهنگی در گستره سرزمین‌های اسلامی تکوین یافته‌اند.

زبان و خطوط عربی هم‌پای باورهای اسلامی، منطقه‌ای عظیم را درنوردید و در برخی مناطق جایگزین خطوط محلی پیشین شد. خط کوفی به عنوان یکی از نخستین خطوط اسلامی که به عنوان خط رایج میان مسلمانان برای کتابت اسناد و مکاتبات و نگارش آیات وحی درآمد، در سده‌های نخستین هجری به تدریج در سرزمین‌های اسلامی رواج یافت و خطاطان بسیاری در تحول و تکامل آن کوشیدند. هرچند خطوط مایل و مشق و نسخ حجازی در حجاز کاربرد و رواج بسیاری در میان مسلمانان نخستین داشت، خط کوفی به دلیل ویژگی‌های خاص خود برای نگارش آیات قرآنی مقبولیتی عام یافت. در ایران نیز پس از پذیرش اسلام و استیلای اعراب، قلم کوفی به مدت شش قرن برای کتابت قرآن و تزئین ابنیه و عمارات، ظروف و کتب مختلف استفاده می‌شد و اوج شکوفایی آن به عصر غزنوی بازمی‌گردد. تحولات سبک کتابت قرآن و سایر متون به قلم کوفی در ایران، که از آن با عنوان قلم «کوفی شرقی» یاد می‌شود، به ویژه از قرن چهارم هجری قمری، تنوع چشمگیری را در خط کوفی رقم زد که می‌تواند موضوع بسیار جذابی برای پژوهش‌های خوشنویسی اسلامی قرار گیرد.

در دهه‌های اخیر کند و کاو در پیدایش، تنوع و تحول خطوط حجازی و کوفی کهن، موضوع تحقیق بسیاری از پژوهشگران قرار گرفته است و هریک از منظری تلاش نموده‌اند از رازوارگی

حروف و سنت‌ها و مکاتب قلم کوفی پرده بردارند. اهمیت این موضوع ریشه در اهمیت خوانش نسخه‌های قرآنی و قرائت آیات وحیانی و تحلیل سنت‌های کتابت و تاویل مبانی و آموزه‌های هنری و زیبایی‌شناسانه جهان اسلام دارد.

مطالعه و پژوهش در اوضاع و تاریخ قلم‌های کوفی در سده‌های نخست جهان اسلام به‌طور عام و قلم‌های کوفی ایرانی به‌طور خاص، به دلیل فقدان آثار و منابع، با دشواری‌های بسیاری همراه است. با این حال سرگذشت خط عربی و قلم کوفی و طبقه‌بندی شیوه‌های کتابت قرآن، سال‌ها موضوع بحث محافل علمی شرق‌شناسان و محققانی همچون آدلر، فلوگل، آماری، ویلن، لینگر، بلر، دروش، راکسبر، جورج، شیمل و طباع بوده است. در ایران نیز تلاش‌هایی پراکنده برای تبیین و تحلیل دوره‌بندی خطوط اسلامی از سوی محققانی نظیر فضائلی و بیانی و مایل هروی صورت گرفته است که اطلاعات ارزشمندی در اختیار محققان قرار می‌دهد.

کتاب «سطر مستور: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی» حاصل پژوهشی است که در سال ۱۳۹۲ از سوی مؤلف کتاب به فرهنگستان هنر پیشنهاد شد که با وجود کمبود اسناد و فقدان پاره‌ای تصاویر و دشواری در دسترسی به نسخه‌ها، مراحل تحقیق و گردآوری اسناد و تصاویر آن با عزم و اراده‌ای ستودنی و نگارشی محققانه سامان یافت و نتایج مساعی منظم و مداوم ایشان در این کتاب به ثمر نشست. مهدی صحراگرد پژوهشگری توانمند و دلداده فرهنگ و هنر ایرانی است که در سال‌های اخیر به عنوان چهره‌ای شناخته شده و مقبول، تحقیقات قابل توجهی در خوشنویسی اسلامی به جامعه هنرپژوهان ارائه نموده است. بی شک تلاش ایشان در تبیین دوره‌بندی و سبک‌شناسی و اقلام خط کوفی شرقی مطلع و سرآغازی برای پژوهش‌های آتی و نور افکندن به زوایای کمتر شناخته شده هنر کتابت و خوشنویسی و گفتگو و نقد در این زمینه خواهد بود.

فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران و بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع) مفتخرند که با چاپ و نشر این پژوهش ارزشمند، زمینه‌های تحقیق و بازاندیشی در فرهنگ و هنر ایرانی اسلامی را فراهم نمایند. امید است این کتاب، در نشر آگاهی و دانش، و بسط مطالعه و پژوهش در میان علاقه‌مندان به فرهنگ و هنر ایرانی و اسلامی، به‌ویژه هنرجویان و هنرپژوهان، مفید و راهگشا باشد.

محمود رضا برازش

علیرضا اسماعیلی

مدیرعامل بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع)

سرپرست فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران